

GAZZALÎ VE FELSEFESİ

Prof. Dr. İBRAHİM AGÂH ÇUBUKÇU

Gazzali, H.450/M.1058 yılında Tus şehrinde doğdu. Küçük yaşta babasını kaybettiğinden baba dostu Yusuf Nessac adında saygıdeğer bir zatın himayesi altında tahsiline devam etti. Yusuf Nessac gerek Ebu Hâmid al-Gazzalî ve gerekse onun küçük kardeşi Ahmet al-Gazzalî'nin yetişmesiyle babalarından kalan para tükeninceye kadar uğraştı. Daha sonra bu çocuklara bir medreseye sığınmalarını tavsiye etti. Ebu-Hâmid al-Gazzalî Tus'ta Ahmet İbni Muhammed ar-Razkanî adlı bir bilginden fıkıh öğrendi. Sonra Gürcan'a gitti. Gürcan'da Ebu'l-Kasım el-İsmailî'den dersler aldı. Yeniden Tus'a döndü. Nihayet Nisabur'a giderek Nizamiye Medresesi rektörü İmamü'l-Haremeyn'in derslerine devam etmeye başladı. Ondan Mezhepler Tarihi, Fıkıh Usûlü, Mantık, Din Felsefesi öğrendi. Kelâm ilminde derinleşti. Öğrenci arkadaşları arasında kısa zamanda ön safa geçti. İmamü'l-Haremeyn H.478/M.1085 te ölünce Bağdad'da bulunan başbakan Nizamülmülk'ün yanına gitti. Burada yapılan bilimsel bir tartışmada Gazzalî bütün konuşmacıları yendi. Nizamülmülk'ün takdirini kazandı. Nizamülmülk onu Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nin yani Üniversitesinin başkanlığına tayin etti. Ve ona dinin süsü anlamına gelen "Zeynüddin" ünvanını verdi. Gazzalî'ye İslâmiyet'in öteki dinlerden ve felsefelerden üstün olduğunu ispatlamaya girişmesinden ötürü "Huccetü'l-İslâm" dendiği de bilinmektedir. Hatta bu II nci ünvanı I incisinden daha çok tanınmıştır ¹.

Gazzalî'nin H.484/M.1091 yılında Bağdad'daki Nizamiye Üniversitesine rektör olarak tayin edildiği sırada İslâm Âlemi'nde siyasi ve kültürel hayat son derece canlı idi.

Bâtınîlerin İsmailiyye kolu, Hasan Sabbah'ın etrafında toplanmışlar ve Alamut kalesine yerleşmişlerdi. Hasan Sabbah yanlış çokluktur. Doğru

¹ Muhammed az-Zebidi, İthaf as-Saâde, c.I, s. 18, Mısır 1311; Ebu'l-Felah Abdalhay b.al-İmad al-Hanbelî, Şezerat az-Zehab fi Ahbar Men Zehebe, c. IV, s. 11, Kahire 1350; Tarih Ebi'l-Feda, c. II, s. 237, Kostantiniyye 1286; İbn al-Esir, al-Lubab fi Tehzib al-Ensab, c. II, s. 170, Kahire 1356; İbn Hallikan, Vefeyat al-A'yan ve Enbau Abna az-Zaman, c. I, s. 81, Mısır H. 1367/M. 1948.

birliktedir, diyordu. Akla uyanların çokluğa düştüklerini masum bir imama uyanların ise birliği sağlayacaklarını iddia ediyordu. Bu masum imamın da kendisi olduğunu Bâtınî propagandacılar vasıtasıyla yayıyordu. Böylece sünnet ehli Müslümanların temsilcisi olan Abbasî Devletini yıkmayı amaçlıyordu².

Bâtınî inançlara göre şeriatın bir zâhiri, bir de bâtını vardır. Zâhir cevizin kabuğu gibidir. Bâtın ise cevizin içi gibidir. Amaç cevizin içini yemekdir. Hasan Sabbah böylece nasların zahirinin bir kıymeti olmadığını ileri sürüyordu. Bu düşünceleri bir yandan propagandacılar (dâî) vasıtasıyla yayarken öte yandan yetiştirdiği fedailer vasıtasıyla din ve devlet büyüklerini öldürtüyordu.

Bâtınîlerde en büyük rütbe imam-ı ma'suma aittir. Ondan sonra zûmassa, dai-i ekber, me'zun müstecib ve özel yetiştirilmiş fedailer gelir.

Abbasî orduları sarp ve kayalık araziler üzerine yerleşmiş bulunan Hasan Sabbah'a karşı kesin zafer elde edemiyorlardı. Devrin Abbasî halifelerinden el-Mustazhır Billah, Gazzalî'den eserler yazarak Bâtınîlerin fikirlerini çürütmesini istedi. Gazzalî bu amaçla Kitab Fedaih al-Batuniyye (kitab Mustazhiriyye), el-Kıtasu'l-Mustekim, Kitab Kavasım al-Bâtuniyye, Hücetü'l-Hak, Muhassılu'l-Hılaf, ed-Dercü'l-Merkum yahut ed-Derec gibi eserler yazdı.

Gazzalî'nin devrinde kelâm ilminde de büyük tartışmalar ve çekişmeler yapılmaktaydı. Gazzalî bu bilim dalında da büyük bir uzmandı. el-Iktisad fi'l-İ'tikad, Kitab İlcamî'l-Avam an İlmi'l-Kelâm, er-Risaletü'l-Kudsiyye, Kitabu Kavaidi'l-Akaid gibi eserler yazdı. Hatta İhya'nın bazı bölümlerinde, Mihakku'n-Nazar'da, al-Mustasfa min İlmi'l-Usûl'da ve el-Munkız mine'd-Dalal'da da kelâm ilminden söz etti. Gazzalî Kelâm bilimiyle kendi ruhî sorunlarını çözemediğini belirtmiştir. Hatta cahil kimselerin kelâm kitapları okuyarak kafalarını karıştırmalarını doğru bulmamıştır. Ancak uzman olacak kimselerin, zeki olup şüpheye düşenlerin ya da İslâm'a çağrılan kimselerin kelâm kitapları okumalarını sakıncalı görmemiştir. İslâm'da uzmanlaşanların kelâm bilimiyle ilgili sorunlar sayesinde birçok kimsenin güçlüklerini çözebileceğini de kaydetmiştir.

² Bak. aş-Şhrestani, al-Milel Va'n-Nihal, c. II, s. 32 vd. Mısır 1320; Tarih b. Haldun, c. IV, s. 11, 66, 93 vd. Bulak 1284; İbn al-Cevzî, al-Muntazam fi Tarih al-Muluk Va'l-Umem, c. X, s. 120-122, Haydarabad 1357; Mehmet Şerefeddin, Fatimiler ve Hasan Sabbah, Darülfunun İlähiyat Fakültesi Mecmuası, sayı: IV, s. 20 vd. Şehzadebaşı 1926.

Gazzalî'nin zamanında felsefeciler de faaliyette idiler. Gazzalî, Bağdad'da bulunduğu sırada 2 yıl kadar felsefi kitaplar okudu. Bir yıl kadar da okuduklarını tekrar etti. Yunan felsefesi etkisinde kalan Meşşâilerin görüşlerini sakıncalı buldu. Bununla birlikte kendisi de felsefe yapmaktan geri durmadı. Çocukluğundan beri araştırma yapmaya meraklı bir insandı. Munkiz'da anlattığına göre delikanlılık çağlarına yakın bir zamanda her şeyden şüphe etmeye başladı. Beş duyunun insanı aldatılabileceği üzerinde durdu. Güneşli havada hareketsiz gibi duran gölgenin gerçekte yer değiştirdiğini, uzakta duran cismin olduğundan küçük görüldüğünü, yıldızların olduğundan küçük görünmesinin sebebinin duyularımız olduğunu farketti. Sonuçta kendi kendine demek ki duyular bize gerçeği yansıtmıyor dedi³.

Gazzalî, rüyaların da çoğu kez gerçek çıkmadığının farkına varıyordu. Uykuda iken gerçek sanılan birçok olayların asılsız olduğunu görüyordu. Ve diyordu ki kendi kendine, nasıl uyku halinde görülenler bu âlem açısından hayalî ise aklın ötesindeki bir âleme göre uyanırken gördüklerimiz bir hayal olabilir. O halde gerçek nerededir? Gerçeği bulmanın ölçüsü nedir, diye kendi kendisine soruyordu. Bir ara gerçeğin zaruriyatta (evveliyatta) olduğunu düşündü. Ona göre zaruriyattan olan bilgiler $2 + 2 = 4$ eder gibi, ya da bir şey aynı anda hem hâdis hem kadim olamaz gibi önermelerin ifade ettiği bilgilerdir. Bunlar ispatsız kabul edilirler. Ancak Gazzalî, öyle bir şüphe içine düştü ki zaruri bilgilerin de doğruluğundan emin olmadı. Kendi ifadesine göre nihayet Allah'ın kalbine attığı bir ışıkla zaruriyattan olanların doğruluğuna inandı. Böylece Gazzalî gençlik yıllarında bilgi nazariyesi açısından şüpheden kurtulmuş oldu. Ancak gerçeğin hangi tâifenin görüşleri arasında olduğu hususunda araştırmaları uzun süre devam edecektir.

Zamanındaki felsefecileri Gazzalî üçe ayırır⁴.

1- Dehrîler, 2- Tabiiyyûn, 3- İlahiyatçılar

Dehrîler Kur'ân'ın Câsiye suresi 24 üncü ayetinde belirtildiği gibi dünyanın bir yaratıcısı olduğunu kabul etmez. Zamanın gücü ve kudemine inanırlar. Materyalist sayılırlar.

Tabiatçılar deneycidirler. Nebatâtı, hayvanatı ve varlıkta olup bitenleri araştırırlar. Varlıkların yapısındaki acaiplikleri görerek genellikle Allah'a inanırlar. Ancak tabiatçıların kimileri ya âhiret, ya da peygamberlik konusunda yanılabilmiştir.

³ Bak. al-Gazzalî, al-Munkiz Min ad-Dalal, s. 3 vd. Mısır 1309.

⁴ Bak. Aynı eser, s. 8-9.

Gazzalî'nin ilahiyîyûn dediği felsefeciler ise genellikle Aristo'nun etkisinde kalan Farabî ve İbni Sina'dır. Gazzalî, Tehafut'unda bu filozoflara cevap vermeye çalışmıştır.

Gazzalî'nin zamanında tasavvufçular ve ibahiler de faaliyet halinde idiler. Gazzalî zamanındaki, oldukça yaygın olan tasavvufî akımları da inceledi⁵. Ancak tasavvufu alet ederek aşırılığa giden ve İslâm'a uymayan halleri benimseyen İbahilerin yolunu doğru bulmadı. İbahilerin kimi bölümlerinin ibadete karşı çıktıklarını tesbit etti. Bunların bazılarının "insan içini temizledikten sonra dinî buyrukları yerine getirmenin gereği yoktur" biçimindeki görüşlerini çürüttü. Ayrıca Allah'ın bağışlamasına sığınarak günah işlemeyi mübah sayan İbahileri de kınadı. Hayal ve vehm peşine düşerek velilik iddia edenleri hoş karşılamadı. Keramet derecesine ulaştıktan sonra kibirlenme yolunu tutanları ve yüksek perdeden konuşanları beğenmedi.

Tasavvufta ittisal, hulûl ve vusûl gibi akımları da İslâmî açıdan sakıncalı buldu. Esasen kendisi tasavvufta orta yolu benimseyen bir insandır.

Kuşeyrî'nin Risale'sini, Ebû Mekki'nin Kûtü'l-Kulûb'ünü, Muhasibî'nin kitaplarını, Cüneyd-i Bağdadî ve Şibli'nin eserlerini okumuştur. Ayrıca al-Farmedî adlı Ebû Ali Farmadî adlı saygıdeğer bir zatın manevî öğrencisi olmuştu. Bu zatın öğretilerine uyararak zikir tecrübeleri yapmıştı.

Bunlardan başka okuduğu kitaplar, geçirdiği tecrübeler, zaman zaman yaptığı tefekkürler onun tasavvufa iyice ısınmasını sağladı. İlerde göreceğimiz gibi, H.488 yılından sonra, kendisini tamamen tasavvuf mesleğine verdi.

Gazzalî, felsefe tarihi açısından şüpheliği ile tanınmıştır. Daha doğrusu şüpheden imana ulaşmasıyla tanınmıştır. Munkız'da anlattığına göre, hayatında iki kez şüphe bunalımı geçirmiştir. Birinci bunalım, gençlik yıllarında olmuştur. Onun gençlik yıllarındaki şüphesi daha önce de değindiğimiz gibi doğru bilginin ölçütünü (kıstasını) bulmak içindi. Doğru bilginin zaruri bilgiler olduğuna, Allah'ın kalbine attığı bir ışıkla inanmıştır. Ancak Gazzalî'nin gerçeğin hangi taifenin görüşü olduğunda şüphesi devam etti. Her ne kadar Allah'ın birliğine, Hz. Muhammed'in son peygamber

⁵ Bak. al-Munkiz, s. 22; az-Zebidî, İthaf as-Saade, c. I, s. 9, 19, c. VII, s. 247; as-Subki Tabakat, c. IV, s. 109, al-Matbaat al-Hüseyniye baskısı 1324; al-Gazzalî, Kitab Maksad al-Asna, s. 110, Mısır 1322.

olup, âhiret hayatının varlığına inanmışsa da bu inancı en iyi uygulayan taifeyi tesbit etmek için emek harcadı. Ona göre Allah'ın varlığını naklin yanında akıl da bildirir. Özellikle nedensellik ilkesinden hareketle evrenin yaratıcısı bulunduğuna inanmıştır. Buna sezgiyi de ekleyebiliriz. Ayrıca kitaplardan öğrendiği bilgiler, yaptığı ibadetler ve riyazetler, onun imanını güçlendirmiştir. Ne var ki Bağdad'da Nizamiye Üniversitesinde rektör iken dünya işlerine fazlaca dalmıştı. Mal, mevki ve şöhrat onun yakasını bırakmıyordu. İmanlı bir insan olmasına rağmen gerçeği yaşamadığının farkındaydı. Taifeler içinde en doğru yolu mutasavvıfların izlediğinin farkındaydı. Ancak bulunduğu mevki terketmek ona kolay gelmedi. Yaşantısı âhirete değil dünyaya yönelikti. Âhirete yönelik çalışma ve uygulamalar yapmak istiyordu. Bağdad'ı terketmek istiyordu. Fakat bu da kolay olmuyordu. Kendi nefsiyle mücahedeye girişti. Nihayet yemeden içmeden kesildi. Doktorlar zaman zaman ondan umudu kestiler. Ancak Gazzalî'nin bunalımı bedenî değil, ruhî idi. Allah'ın rızasını tam kazanmak istiyordu. Nihayet kararını verdi. Çocuklarının ve ailesinin ihtiyacından fazla malı dağıtıp, mevkiini kardeşine bıraktı. Hac bahanesiyle Bağdad'dan ayrıldı. Bir ara Kudüs'ü ziyaret etti. Hz. İbrahim'in mezarı başında şu üç şey için yemin etti:

- 1- Sultanların yanına gitmemek,
- 2- Münazara ve tartışma yapmamak,
- 3- Sultanlardan para almamak.

Nihayet Şam'a çekildi. On yıl kadar öğretimden uzak tasavvufî bir hayat yaşadı.

Gazzalî'ye göre insan ilme kendini verir ve bundan zevk alırsa, riyazetle nefsinin kontrol ederse ve yüce Allah'ın hikmetleri hakkında düşünürse manevî gerçeklere ulaşabilir. Anlattığına göre kendisi tasavvuf yoluna girdikten sonra âriflerin imanı derecesine ulaşmıştır.

Gazzalî'ye göre imanın üç derecesi vardır:

- 1- Kültürsüzlerin imanı,
- 2- Mütakellimlerin imanı. Bu tür iman inceleme ve araştırma ile elde edilir.

3- Âriflerin imanı. İmanın bu derecesi gerçeği bizzat yaşamış olanların ulaşmış olduğu imandır.

Gazzalî on yıldan biraz fazla yalnız bir hayat sürdükten sonra devrin sultanının ısrarı üzerine H.498 yılında öğrencilere ders vermek üzere öğretime dönmek zorunda kalmıştır. Ancak o, eski Gazzalî değil, mutasavvufî Gazzalî idi. Gerçeği yaşamaya çalışan Gazzalî idi.

Gazzalî, İslâm'a birçok açıdan hizmet etmiş büyük bir düşünürdür. Özellikle Yunan felsefesinin etkisinde kalan Farabî ve İbni Sina'yı 3 sorunda küfürle, 17 sorunda sapıklıkla suçladığı bilinmektedir. Gazzalî'nin bu suçlamaları biraz abartılmış görülmekle birlikte İslâm inancını savunma ihtiyacından doğmuştur.

Gazzalî yalnız Farabî ve İbni Sina'nın eserlerini değil, İhvanü's Safâ risalelerini de incelemiştir. Ebu Hayyân et-Tevhidî'nin kitaplarını da okumuştur. Plotinos'un görüşlerinden haberdardı. Kısacası kuvvetli bir felsefe kültürüne sahipti. İlkın Makasıdu'l-Felâsife adlı eserini yazdı. Böylece Yunan felsefesinin özelliklerini Arapçaya kazandırdı. Daha sonra Tehafüt'ü yazarak Meşşâîleri eleştirdi. Meşşâîleri küfürle suçladığı başlıca sorunlar şunlardı:

1- *Âlemin öncesizliği*⁶:

Gazzalî'nin ileri sürdüğüne göre Farabî ve İbni Sina şöyle düşünmüştür: Âlem öncesizdir. Âlemin öncesizliği Allah'ın irade sıfatına bağlıdır. *Eğer Allah âlemi öncesizde ibda etmeyip sonradan yaratmış olursa O'nun iradesinde değişiklik oluyor demektir. Oysa ki Allah'ın iradesi değişmez. Zatı olaylar için bir yer olamaz.*

Eğer Allah, âlemi belli bir anda yaratmış sayılırsa o andan önce var olan bir zaman da söz konusudur. Zamandan önce zamanın olması ise bizi öncesize yani kıdeme götürür. Çünkü zaman hareketin sayısıdır. Hareket de cismin hareketidir. Hareket cisim var olunca söz konusudur. Bu durumda cismin yani âlemin öncesizliği ortaya çıkar.

Bir şey var olmadan önce üç şey söz konusudur. Ya o şeyin varlığı müstahildir. Yani imkânsızdır. Veya o şeyin varlığı vâciptir. Yani zorunludur. Veyahut ta o şeyin varlığı mümkündür. Eğer bir şeyin varolması imkânsızsa o yok demektir. Var olması zorunlu ise öncesiz demektir. Bir şeyin var olmadan önce varolması mümkünse mümkün olanın izafe edilecek bir yere ihtiyacı vardır. Mümkün olanı izafe edecek yer de cisimdir. Yani maddedir. Yani âlemdir. Farabî ve İbni Sina açısından görülüyor ki bir şeyin var olmadan önce mümkün olması da bizi öncesizliğe götürüyor. Bu durumda Gazzalî'nin dediğine göre bu düşünürlere göre âlem zaman itibariyle öncesizdir. Ancak âlemin var olmasının nedeni zat itibariyle yüce Allah'tır. Bu şuna benzer. Bir adam güneşli havada hareket ettiği zaman onun zatiyle gölgesi aynı anda hareket eder. Ancak gölgenin hareketinin nedeni o insanın zatıdır.

⁶ Bak. al-Gazzalî, Tehafut al-Felâsife, s. 74-103, Dar al-Maarif baskısı, Mısır (tarihsiz).

Gazzalî biraz abartarak Farabî ve İbni Sina'nın âlemin kîdemi sorunu hakkında bu görüşleri beyan ettiğini belirtmiştir. Ne var ki, Farabî ve İbni Sina'nın eserlerini incelediğimizde bu çelişkilere rağmen İslâm'ın getirdiklerine inanmak gerektiğini ifade ettikleri de görülmektedir. Bu hususta Gazzalî tarafından abartılmış yorumlar yapıldığı izlenimi uyanmaktadır.

2. *Allah'ın Cüz'iyatı Bilip Bilmeyeceği Meselesi*⁷:

Gazzalî bu konuda Farabî ve İbn Sina'yı acı acı eleştirmiştir. Bu iki filozofun şöyle düşündüğünü söylemiştir: Allah'ın cüz'iyatı yani olayların ayrıntılarını bilmesi mantıksızlıktır. Çünkü olaylar değişmektedir. Allah'ın ilminin olayların değişmesiyle malûma tabî olması söz konusudur. Bu nedenle Allah'ın cüz'iyatı bilmesi düşünülemez. Başka bir deyimle ilim malûma bağlıdır. Malûmlar değiştikçe ilim de değişir. İlim ise Allah'ın ilmidir. Allah'ın zatında ise değişiklik olmaz.

Gazzalî bu görüşe karşı çıkararak ilmin malûma tâbi olmayacağını, değişikliğin Allah'ın zatında değil, olaylarda olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Allah'ı gözlerin idrak edemeyeceğini; aksine gözleri ve her şeyi Allah'ın idrak edeceğini vurgulamıştır. Allah'ın her şeyi bilmeye gücünün yeteceğini belirtmiştir.

Ancak Gazzalî bu sorunda fazla ileri giderek Farabî ve İbni Sina'yı kâfirlikle suçlamıştır. Oysaki bu iki düşünür Allah'ın zatî sıfatını inkâr etmeyip, ancak alışılmışın dışında yorumlar yapmışlardır.

Gazzalî'nin, cesetlerin dirilmesi konusunda da abartarak, bu iki düşünürü suçladığı bilinmektedir⁸. Bu iki düşünürden Farabî, âhirette iyi ruhların bazen yok olacağını söylemiştir. Böylece bedenle ruhun âhirette birleşerek dirilmesi hakkında değişik görüşler beyan etmiştir. Bazen de İslâm şeriatını doğrulamıştır. Bu konuda İbni Sina'nın daha insafli olduğunu görüyoruz. Hz. Muhammed'in söylediklerine inanılması gerektiğini söyleyen İbn Sina'nın inkârcılık yaptığı hakkında kesin bir kanıt yoktur.

Ancak Gazzalî, bu iki düşünürün cesetlerin sonlu, ruhların ise sonsuz olduğunu söyleyerek, beden-ruh birleşmesini âhirette imkânsız gördüklerini söylemiştir. Cevap olarak Allah'ın kudretinin sonsuz olanla sınırsız olanı birleştirip bedenleri yeniden dirilteceğini vurgulamıştır.

⁷ Bak. Aynı eser, s. 192 vd.

⁸ Bak. Tehafut al-Felasife, s. 74-109, 192-203, 268 vd; al-Fahurî ve al-Carr, Tarih al-Felsefet al-Arabiye, c. II, s. 260-265, Beyrut 1957; Prof. Dr. Mübahat Türker, Üç Tehafut Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti, s. 107-110, 202-236, Ankara 1956.

Gazzalî'ye göre sebeple netice arasındaki bağlantı zorunlu olarak doğmaz⁹. Zannedilir ki yemekle doymak, ateşle yanmak ve boynun kesilmesi ile ölmek arasında zorunlu bir ilgi vardır. Bütün doğal olaylarda sebep-netice olarak böyle zorunlu bağlar aranır. Oysa ki ateşe yaklaşımadan yanmak, ya da boyun kesilmeden ölmek de mümkündür. Belirli bir sebepten sonra belli bir neticenin doğacağını kimse iddia edemez. Gazzalî, böyle bir kanun yoktur, der. Her ne kadar biz alışılmış bazı bağlantılara tanık oluyorsak da, bunlar âdetullah'ın doğurduğu bağlardır.

Allah özgür iradesiyle, bazı sebeplerden sonra bazı neticeler doğurmaktadır. Biz Allah'ın her zaman aynı biçimde yaptığı bu sebep-neticelere alıştığımız için, onları değişmez kanunlar zannederiz. Halbuki gerçekte böyle bir şey yoktur. Allah bir gün alışılmış bağlantuları başka türlü yaratabilir. Böylece Gazzalî mucize meselesini yasallaştırmış görünüyor. Çünkü Peygamber'in mucizeleri doğal olayların yasalarıyla açıklanamaz. Farabî ve İbni Sina ise peygamberlerin mucizelerini doğrulamakla birlikte doğadaki sebep-netice bağlantısının Allah'ın yarattığı bir yasaya göre işlediğini kabul ederler. Akla ağırlık verirler. Olaylar arasında bağlar kurarlar ve sonuç çıkarırlar. Gazzalî ise aklın İslâm hukukundaki önemini doğrulamakla birlikte rasyonel felsefenin öteki âlemi ve ilahî gerçekleri keşfetmeye yetmeyeceğini söylemiştir. O'na göre manevî gerçeğe temizlenmiş bir kalple ulaşılır. Kalbin temizliği erdemlerle gelişir ve düşünceyle olgunlaşır.

GAZZALÎ VE AKIL

Gazzalî kimi zaman bir fakîh gibi, kimi zaman kelâmcı gibi, kimi zaman felsefeci gibi, kimi zaman da tasavvufçu gibi düşünüp yazmıştır. Onda tasavvuf, hayatının sonuna doğru ağır basar. Ancak bazı eserlerinde akla da önem verdiğini görmekteyiz. Ona göre akıl insanın nazarı (kuramsal) bilgileri kavramak için yaratılıştan sahip olduğu yetenektir. İnsan bu özelliği sayesinde hayvandan ayrılır. Gazzalî'nin deyimiyle akıl Allah'ın insan kalbine verdiği bir ışıktır. Onunla eşyaları kavramak mümkündür. Aklın kavram yapma gücünü inkâr ederek zorunlu bilgilerden ibaret bulunduğunu söyleyenler yanılırlar. Bununla birlikte yetişkin bir insanda yerleşmiş zorunlu bilgilere de akıl diyenler olmuştur. Söz gelimi, "bir şey aynı anda iki yerde olmaz", önermesinin ifade ettiği bilgiye zorunlu bilgi diyenler olmuştur. Zorunlu bilgi demek caiz olanların cevazını, müstahil

⁹ Bak. Tehafut, s. 225; Hilmi Ziya Ülken, İslâm Felsefesi Tarihi, s. 334, İstanbul 1957.

olanların da imkânsızlığını bilmek demektir. Deneylerle elde edilen bilgilere de akıl diyenler olmuştur. Nitekim deneyimi ve yöntemi olan bir kimseden akıllı diye söz edilir. Bu gibi özelliklerden yoksun olanlardan ise cahil diye bahsedilir. Demek ki deneyim yoluyla elde edilen bilgilere de akıl denebilmektedir. Ayrıca işlerin sonunu bilmeye, geçici hevesleri yok ederek mutluluğu kazanma yeteneğine de akıl diyenler olmuştur. Bu anlamda akıl iradeyle ilgilidir. İnsanı hayvandan ayıran özelliktir. Bununla birlikte Gazzalî, akli ilimleri kalbin esenliği için yeterli bulmaz. Ona göre insan için en doğru yol; akli ve nakli birleştirmek, her ikisine dayanarak kalbi kötülüklerden temizlemeye çalışmaktır. Akıl dinî bilgiler olmaksızın doğruyu bulamaz. Dinî bilgiler de ancak akılla açıklık kazanır. Dinî bilgiler bir bina gibidir. Akıl ise onun temelidir ¹⁰.

GAZZALÎ'NİN FIKIH VE HADÎS GÖRÜŞÜ

Gazzalî fıkha dair al-Basit, al-Vasit ve al-Veciz gibi eserler yazdı. al-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl'de fikhın usulünden de bahsetmiştir. Yine Tehzibu'l-Usul adlı eserinde fikh usullerinden bahsetmiştir.

Gazzalî gençlik yıllarında al-Menhul min Taliki'l-Usûl adlı eserini yazmıştır. Bu eserinde Ebu Hanife'ye biraz dokundu diye Sultan Sencer'e şikayet edildi. Gazzalî, Sultan Sencer'in huzurunda bu fikirden caydı ve hiçbir mezheb için taassub göstermediğini açıkladı. al-Kerderî adlı yazar sözü geçen son eserindeki fikirlerinden dolayı Gazzalî'yi hedef alan bir eser yazdı. Bu eserde Gazzalî'nin hocası İmamü'l-Haremeyn al-Cüveynî'ye de dokundu. Bu eserin adı er-Redd ale'l-Gazzalî ve'l-Cüveynî'dir. Gazzalî'nin fikh ilmini bazen dünyevî bir ilim gibi gösterdiğine tanık olmaktadır. Fakîhi de dünya bilgini olarak göstermeye çalışmıştır. Bununla birlikte fikhın âhiretle ilgisini de kaydetmiştir. al-Mustasfâ'da fikhıta akıl ile naklin birleştiğini, bu nedenle onun ilimlerin en şerefli olduğunu belirtmiştir. Ne gariptir ki aynı eserin başka bir yerinde kelâm ilmini derece itibarıyla en yüksek bilim dalı saymıştır ¹¹.

er-Risaletü'l-Ledüniyye'de yaptığı sınıflandırmada kelâm ilmi aslî, fikh ilimleri de cüz'î ilimler arasında yer alır. Özellikle de İhyâ'da fikh

¹⁰ Bak. Gazzalî, İhyâ Ulum ad-Din, c. I, s. 86, İstikamet Matbaası, al-Kahire (Tarihsiz); Ravdat at-Talibin, s. 166-168, Mısır 1328; İthaf as-Saâde, c. VII, s. 203-208; al-Gazzalî, Tibr al-Mesbuk, s. 148, Mısır 1319; al-Gazzalî, al-Maarif al-Akliye, varak 95b-96a, Ayasofya K. No: 1696 İstanbul.

¹¹ Bak. al-Munkiz, s. 6; al-Gazzalî, al-İktisad fi'l-İtikad, s. 8, Ankara 1962; al-Gazzalî, ar-Risalet al-Ledüniyye, s. 15, Mısır 1328.

ilminin amacından saptırıldığını ifade eder. Ona göre İslamiyet'in ilk devirlerinde fıkıh ilmine âhiret, nefsin halleri, ameli bozacak hususlar, kalbi sorunlar dahildi. Ancak zamanla fikhî fetvalardan söz edilmiştir. Bu nedenle de Gazzalî fakihleri eleştirmekten geri durmamıştır. Hatta tasavvufun etkisiyle bazı küçük meselelerde fikha aykırı düşünceler de söylemiştir. Bu yüzden onu Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî acı acı eleştirmiştir ¹².

Öyle anlaşılıyor ki Gazzalî, fıkıh ilminde aradığını bulamamıştır. Hatta fakihleri çağında hatırı sayılan taifeler arasında bile saymamıştır. Bilindiği üzere al-Munkız Mine'd-Dalal'de gerçeğin, bâtınilerin, kelimcilerin, felsefecilerin ya da tasavvufçuların görüşleri arasında olabileceğini düşünmüştür. En sonra da tasavvufta karar kılmıştır. Gazzalî namaz ve oruç gibi ibadetlerin yanısıra kalb temizliğine çok önem vermiştir. Böylece iyi niyet meselesini ortaya koyarak fikha ve amele canlı bir ruh vermeye çalışmıştır. Onun en güzel delili de İhyâu Ulumi'd-Din adlı eseridir. Gazzalî hadis ilminde pek güçlü değildir. Gerçi Ebu Davud'un Sünen'ini ve Buhari'nin Sahih'ini okumuştur. Bununla birlikte al-Kanunu't-Te'vil adlı eserinde belirttiği gibi hadis ilminde sermayesi azdı ¹³. Bu nedenle İhyâu Ulumi'd-Din adlı tanınmış eserinde bir çok mevzu hadisler vardır. İbni Teymiyye Gazzalî'yi eleştirirken onu bu açıdan da suçlamıştır.

Gazzalî'nin Tus'da 1111 yılında ölümünden önce hadis ilminde derinleşmeye çalıştığı bilinmektedir.

GAZZALÎ'NİN TE'VİL VE TEFSİRLE İLGİSİ

Gazzalî'nin tefsirle ilgili eserleri: a) Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim; b) Yakutu't-Te'vil fi Tefsiri't-Tenzil; c) al-Kanun fi't-Te'vil; d) Cevahirü'l-Kur'ân.

Gazzalî'ye göre Kur'ân ayetlerinin zâhirini ve bâtınını beraberce göz önünde bulundurmak gerekir. Tefsir yapanların yöntem bilmeme nedeniyle birbirlerini suçladıklarını söyleyen Gazzalî, prensip olarak te'vilin mümkün olduğunu kabul ediyor. Te'vilden en çok kaçınan Ahmed bin Hanbel'in bile bazı hususlarda te'vile kaydığını söylemiştir. O'na göre te'vil Allah'a, Peygamber'e, âhirete, imana ve mütevatir hususlara dair olamaz. Ancak ayrıntılara ait sorunlar hakkında te'vil yapılabilir. Ve bu hususta Müslümanların birbirlerini kâfir saymaları doğru değildir. Her fırkanın kendi muhalifini, Hz. Muhammed'i tekziple suçlaması te'vilin kanununu bilme-

¹² Bak. İhya, c. I, s. 32; al-Gazzalî, al-Mustasfâ Min al-Usul, c. I, s. 3, Mısır baskısı.

¹³ Bak. al-Gazzalî, Kanun at-Te'vil, s. 16, Mısır 1940.

mekten doğmuştur. Çünkü diyor, Gazzalî, bir şeyin varlığı şu açıdan mümkündür: 1. Zatî varlık, 2. Hissî varlık, 3. Hayalî varlık, 4. Aklı varlık, 5. Şibhî varlık. Her fırka yalnız bunlardan birine göre konuyu idrak ettiğinden başkalarını suçlayabilmiştir¹⁴.

Bu konuyu biraz açıklayalım. *Zatî varlık*: akıl ve duyularla suretleri idrak edilen varlıklar, nebatlar ve hayvanlar gibi...

Hissî varlık: Yalnız görme duyusuyla idrak edilen ve fakat görmenin dışında bir mevcüdiyeti olmayan şeyler. Bu bölüme giren varlıklara örnek olarak rüyâda görülenler verilebilir. Kalblerinin temizliği sebebiyle velilerin ve peygamberlerin uyanıkken gördükleri de bu bölüme girer. Bu tür varlıklar ancak hisseden tarafından görülebilir.

Hayalî varlık: İdrak edilen şeylerin ortadan kaldırılması halinde insan hafızasında bu şeylerin sureti kalabilir. Böylece varlığı düşünülebilen şeylere hayalî varlık denir. İnsan bir ata bakar, ve gözlerini kaparsa o atın imgesini gözlerinde canlandırabilir. İşte bu canlanan şey hayalî varlıktır.

Aklı varlık: Akıl bir şeyin haricî, hayalî ve hissî varlığını bir tarafa bırakarak gerçek anlamını düşünebilir. Söz gelimi eli alalım. Elin hem haricî, hem hissî, hem de hayalî suretleri vardır. Bir de bunun kudret ifade etmesi söz konusudur. İşte elin kudret ifade etmesi akli varlığıdır. Söz gelimi “yedullahi fevka eydihim” âyetindeki el, Allah'ın kudretini ifade etmektedir. Yoksa Yüce Allah'ın eli vardır, manasına değildir.

Şibhî varlık: Zatî, hissî, hayalî ve akli anlamların dışında benzetme yoluyla da bir şey açıklanabilir. Başka bir deyimle bir şeyin özelliği başka bir şeye benzetilebilir. Sözgelimi birisi Allah'ın gazabını merak edebilir. Allahın gazabını benzetme ifdesiyle karşılaştırabilir. Böylece dışarıda varlığı söz konusu olmayan bir kavrama ulaşılabilir. Sonuçta anlaşılmayan bir sorun bu benzetme yoluyla çözümlenebilir. Gazzalî mezhepler arasındaki çekişmeyi önlemek için delil yolunu tavsiye etmiştir.

Gazzalî, al-Kanun fi't-Te'vil adlı eserinde tevildileri beş bölüme ayırıyor: 1- Yalnız nakle kıymet verenler, 2- Yalnız akla kıymet verenler, 3- Aklı asıl kabul edip nakli ona tabi kılanlar, 4- Nakli asıl kabul edip akli tabi kılanlar, 5- Hem akli, hem nakli birer asıl alıp her ikisine beraberce değer verenler. Bunlar içinde Gazzalî'ye göre doğru yolu tutanlar, te'vilde akla ve nakle beraberce önem verenlerdir.

¹⁴ Bak. al-Gazzalî, Faysal at-Tefrika Beyn al-İslâm Va'z-Zandaka, s. 20, Mısır 1325.

Gazzalî'ye göre, her konuda te'vil yapmak mümkün değildir. Allah'ın (size ilimden ancak az bir şey verildi) buyurduğunu unutmamak gerekir. Te'vilde ihtimaller çoğalır ve çelişkili olursa hüküm vermekten kaçınmalıdır..

Bir de te'vile başlarken akıl delilini asla yalanlamamak gerekir. Şeriatın dahi akılla bilindiğini hatırlamalıdır. Gazzalî er-Risaletü'l-Ledünniyye'de ve Cevahirü'l-Kur'ân'da, Kur'ân'ın rumuzlu işaretlerle dolu bulunduğunu söylemiştir. İhya'da bâtinî tefsirden önce zâhirin tefsirini anlamanın ve kavramanın şart olduğunu belirtmiştir. Gazzalî, al-Kanun fi't-Te'vil'de zan ve tahminle te'vil yapılmaz görüşünü savunmuştur. Faysalü't-Tefrika'da ise zan ve tahminle te'vil yapanların kâfir sayılmasını tavsiye etmiştir. Dolayısıyla bu konuda Gazzalî'nin çelişkili görüşlerine rastlanmıştır.

Tehafüt'te cesetlerin dirilmesini inkâr eden, sevap ve cezayı ruhlara mal eden felsefecileri suçlayan Gazzalî, Mizanü'l-Amel'de bu fikirleri sufilere mal etmiştir. Daha sonra da Munkız'da kendi inancının sufilerle beraber olduğunu söylemiştir. Bu konuda da farklı görüşler beyan etmiştir. Böylece fikirlerini ifade eden Gazzalî, bu hususta üç türlü davranışın söz konusu olduğunu söylemiştir.

1- Halkın iştirak ettiği ve benimsediği görüşler.

2- Soranlara, cevap bekleyenlere göre olan görüşler.

3- İnsanın kendisine has olan ve kendisinde gizlediği görüşleri. Bu üçüncü bölüme dahil olan görüşler ancak sırdaşlara ve fikirdaşlara açılabilir. Gazzalî bu tasnifini Mizanü'l-Amel'de yapmıştır.

Bilhassa Cevahirü'l-Kur'ân'da herkese açmadığı görüşlerini bir eserinde derc ettiğini haber veriyor. Durum böyle olunca Gazzalî'nin çelişkilerine bir mazeret bulunmuş olur.

GAZZALÎ'NİN BATI'YA TESİRİ

Gazzalî batıyı etkilemiş bir düşünürdür¹⁵. Onun bilindiği üzere Makasid al-Felasife'si XII nci yüzyılda Dominik GUNDİS-SALVİ tarafından Latinceye çevrilerek Logica et Philosophica al-Gazzalis Arabi adıyla 1506 yılında yayınlanmıştır. Gazzalî'nin aynı eseri Isaac Albalag tarafından İbraniceye çevrilmiştir. Bu çevirinin 15. yüzyıla ait güzel yazmaları halen mevcuttur. İbni Rüşd (Öl. H. 595/M.1198) Gazzalî'nin Tehafüt al-Felasife'sine karşı Tehafüt et-Tehafüt'ü yazdı. Bu eser ilkin İbraniceye, sonra da Latinceye çevrildi.

¹⁵ Bak. Mübahat Türker, anılan eser, s. 11; İbni Tufeyl, Hayy b. Yakzan, s. 63-65, Dar al-Maarif baskısı, Mısır; Hilmi Ziya Ülken, İslâm Felsefesi, s. 386.

Endülüs'te yetişmiş bir İslâm düşünürü olan İbni Tufeyl (H. 581/M. 1186) Hayy bin Yakzan adlı kitabında Gazzalî'yi ve eserini eleştirdi. Bu arada Gazzalî'nin el-Munkız Mine'd-Dalâl, Mizanü'l-Amel, Cevahirü'l-Kur'ân, Mişkatü'l-Envâr, el-Maarif el-Akliyye gibi eserlerinden söz etti. Bu da gösteriyor ki Gazzalî'nin bir çok eserleri Endülüs'te bulunuyordu.

Ramon MARTI, Pugi Fidei adlı eserinde Gazzalî'nin kitaplarından bazı parçalar almıştır.

Saint Thomas'da Gazzalî'nin kitaplarından nakiller yaparak kelâm-cıları eleştirmeye çalışmıştır. Saint Thomas'ın Gazzalî'den önceki İslâm düşünürü Farabî ve İbni Sina'dan da etkilendiği bilinmektedir.

Gazzalî Wilhelm of Occam (M. 1343), Nicholas d'Autrecourt P. d'Ailly (Öl.M. 1425) üzerine de etki yaptı. Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN, Gazzalî'nin Pascal üzerine etki yaptığını belirtmiştir. Gazzalî'nin etkisinin özellikle Pascal'ın Pensées (Düşünceler) adlı eserinde görüldüğünü söylemiştir. Ancak şunu da belirtmek yerinde olur ki Gazzalî'nin düşünceleri özellikle İbni Rüşd'ün adı geçen eseriyle Batıya aktarılmıştır. İbni Rüşd'ün ise bütün eserleri Batıya çevrilmiştir. İbni Rüşd, Aristo'dan yaptığı açıklamalarla Batıda tanınmıştır.

İbni Rüşd, tıp ve tabiat alanında da büyük bilgindi. Bu açıdan da Batıyı etkilemiştir. Onun eserlerinin XVII nci yüzyıla kadar batı üniversitelerinde etkinliği sürmüştür. Hatta batıda kilise içinde İbni Rüşd yüzünden sert mücadeleler olmuştur. 13. yüzyıl Paris Üniversitesi ve Fransisken Mektebi'nde İbni Rüşdçülük benimsenmişti. Roger Bacon'ın onu takdirle andığını bilmekteyiz. 14 ve 15 inci yüzyılda İbni Rüşdçülük batıda etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Saint Thomas'ın İbni Rüşd'ün görüşlerine cephe aldığı bilinmektedir. İbni Rüşd'ün eserleri Hıristiyanlığa akılcı bir örnek olduğu için kilisede tepki uyandırıyor. İslâm düşünürü kilise inancını sarsıyordu. 1266-1277 yılları arasında Paris Üniversitesi'nde İbni Rüşd'ü okuyan Pierre de Brabant diri diri gömülmeğe mahkûm edildi. 1240'da Paris piskoposu Guillaume İslâm'ın etkisi olan eserleri sansür ettirdi. 1269'da Paris Piskoposu olan Étienne Tempier de aynı yolda devam etti. 1277'de Papa XXI inci Jean'ın emriyle Paris Piskoposu, İslâm'ın etkisi olan 219 eseri mahkûm etti. Bu mücadele daha sonraki yüzyıllarda da sürdü.

Hollandalı rahip Herman van RİSWİK İbni Rüşd felsefesini savunduğu için 1512'de yakıldı. Bütün bunlara rağmen Avrupa'da 18 inci yüzyıla kadar İbni Rüşdçülük Padua, Bologne ve Venedik Üniversitelerinde yaşadı. İbni Rüşdçülüğün batıda 19 uncu yüzyıl ortalarında tekrar canlandığını görüyoruz. İbni Rüşd'e göre akılla vahiy arasında zıtlık

görülmez. İnsan yaptıklarından sorumludur. Ferdî akıl küllî akıldan bir parça gibidir. Ferdî ruh, küllî ruhun bir cüzüdür. Allah her şeyi görür ve bilir. Olaylar arasında sebep-sonuç bağı vardır. İşte İbni Rüşd'ün bu gibi düşünceleri koyu taassup içinde olan kilise mensuplarının hesabına gelmiyordu. Batılılar İbni Rüşdçülükle meşgulken Gazzalî'nin görüşlerinden de iyice yararlanmış, etkilenmişlerdir. Gazzalî'nin özellikle Montaigne (1533-1592), Descartes (1596-1650) ve David HUME (1711-1776) üzerine etki yaptığını müşahede etmekteyiz. İlkın Montaigne - Gazzalî arasındaki benzerliklerden bahsedelim: Montaigne Essais (Denemeler) adlı eserinde, nereden geldik, nereye gidiyoruz sorusunu sormuş ve bazen şüphe yolunu izlemiştir. İnsanın çevresinin etkisinde kaldığını belirterek doğruyu aramıştır. Neyi doğru bulabileceğini kendi kendine sormuştur. Duyuların insanı aldatabileceğini dile getirmiştir. Rüyada gördüklerinin uyanıkken hayal olduğunu farkederek şüphanesini artırmıştır. Nihayet bu şüphaneden kurtulmak için görünmeyen bir hakimin olması lâzımdır demiştir. Başka bir deyimle herşeyi bir düzenleyenin olduğuna kanaat getirmiştir.

Gazzalî'nin de taklidden şüphe ettiği, rüyaldaki hayallerin asılsızlığını yazdığı bilinmektedir. Rüyada görülenlerin ayıklığa nispetle hayal olması gibi akıl ötesi âleme nispetle, uyanıklığın da bir hayal gibi olabileceğini belirtmiş ve Allah'ın kalbine verdiği bir ışıkla zorunlu bilgilerin gerçekleşeceğine inanmıştır. Gazzalî "insanlar uykudadır, ölünce uyanırlar", hadisini dikkate almış Montaigne ise ölüm başka bir hayatın kaynağıdır, demiştir.

Descartes ise felsefecilerin birbiriyle ters düştüklerini görüyordu. Duyuların bizi bazen aldatmasına bakarak her zaman aldatabileceğini düşünüyordu. Rüyaların da aldatıcı olduğunu farketmişti.

Descartes, kendi varlığını düşünmesinden çıkararak şüphaneden kurtuldu: Onun "düşünüyorum o halde varım" önermesi tanınmıştır. "Düşünüyorum, o halde varım" la düşünmenin bilincinde olduğunu vurguladı. Başka bir deyimle bilincin kendisi hakkındaki açık ve seçik bilgisine ulaştı. Zaten ona göre apaçık olmayan delillere güvenilmez. O kendi varlığından şüphe edilmeyeceğini belirttikten sonra Tanrı'nın varlığını aradı. İnsanın kendisini yaratamayacağını, eksik olduğunu vurgulayarak y a r a t ı c ı T a n r ı'ya ulaştı. Ayrıca insanda en olgun varlık düşüncesinin bulunduğunu, bu düşüncüyü insana ancak var olan Tanrı'nın yerleştireceğini belirtti. Ona göre en olgun varlığın yokluğu düşünülemez. Çünkü yokluk eksiklikdir. Eksiklikle olgunluk kavramı bağdaşmaz. Açısız üçgen, vadisiz dağ düşünülemeyeceği gibi, yok olan en olgun varlık da

düşünülemez. Var olan bu en olgun varlık ancak yüce Tanrı'dır. Tanrı var olunca dış âlem de gerçekten vardır. Çünkü yüce Tanrı bizi aldatmaz. Gazzalî'nin de gerek el-Hikme fi Mahlukatillâh ve gerekse Kimya-yı Saadet'te bilincin varlığına işaret ettiği bilinmektedir. Böylece de Gazzalî bilinçten Allah'ın varlığına yükselmiştir. Gazzalî bu hususta Kimya-yı Saadet'te şöyle söylemiştir: Onun varlığı açıktır. İnsanın kendi varlığında hiç şüphe yoktur. Onun varlığı görünen ceset değildir. Bir kimse gözünü kapasa ve âlemde gördüğü herşeyi gözünden silse kendi varlığını zorunlu olarak tanır ve kendinden haberdar olur.

Gazzalî'nin bu ifadesi “düşünüyorum o halde varım” önermesinin bir başka söylenişi değil midir? Gazzalî başka bir ifadesinde de Allah'ı tanımak ve O'nun huzurunun güzelliğini müşahade etmek kalbin sıfatıdır, demiştir. Gazzalî bu konuda el-Hikme fi Mahlukatillâh adlı eserinde de şöyle söylüyor: İnsanın kendi nefsi ve Allah'ın varlığına kendisini inandıran Tanrı vergisi akli hakkında düşünmesi, Allahın mevcudiyetinin en büyük delillerindendir.

David HUME ile Gazzalî arasında şüphecilik konusunda benzerlik bulmak mümkündür.

Sonuç olarak Gazzalî'nin batı felsefesine etki yaptığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Gazzalî akla ve nakle beraberce önem vererek İslâm'da orta yolu tutmuş, ayrıca şüpheden imana ulaşma yöntemini açıklayarak felsefesini belirtmiştir. Onu gerek Doğu, gerek Batı hâlâ anlamaya çalışmaktadır.

